SLOVO, sv. 74 (2024), 17–43, Zagreb 2024.

Marija-Ana DÜRRIGL
Staroslavenski institut
Zagreb
duerrigl@stin.hr

Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ
Odsjek za povijest medicinskih znanosti
Zavoda za povijest i filozofiju znanosti HAZU
Zagreb
stella@hazu.hr

UDK: 821.163.42-9.09
615.89(497.5)"13/15":003.349.1
DOI: https://doi.org/10.31745/s.74.5
izvorni znanstveni članak
primljen: 21. veljače 2023.
prihvaćen: 7. studenoga 2023

HRVATSKOGLAGOLJSKE LJEKARUŠE – ZAPISI IZMEĐU RETORIKE I EMPIRIJE

Hrvatskoglagoljske ljekaruše u sebi sjedinjuju empiriju, teurgijsko shvaćanje bolesti i liječenja te odjeke davnih magijskih postupaka. Njima se ne samo daje uputa nego se tekst (a što je razumljivo zbog namjene i radi namjere rukopisa) dovodi u dijalog/interakciju s primateljem, izvorno s osobom koja spravlja i primjenjuje ljekariju. Ljekaruše prenose sadržaje o tome *što* upotrijebiti (riječ) i *kako* pripremiti i primijeniti (postupak), no zapisani tekstovi u velikoj mjeri ostavljaju prostor za daljnje interpretacije. One nisu samo derivativni izvori koji se oslanjaju na elemente naslijeđene iz prošlosti jer upravo način na koji su pisane, tj. njihova retorika, otkriva da je to knjiška vrsta koja pokazuje dinamiku srednjega vijeka. Analiza odabranih primjera pokazala je da je stil ljekaruša osobit. To su složeni izvori koji obuhvaćaju vjerski i (onodobni) medicinski, ali i pripovjedni diskurs, s naznakama performativnosti. Stoga suvremeni pristup tim izvorima treba biti diferenciran i interdisciplinaran kako bi se oni revalorizirali u okviru sačuvane hrvatskoglagoljske pisane baštine.

Ključne riječi: hrvatskoglagoljske ljekaruše, srednjovjekovna medicina, književnost, religija, recepti

1. UVOD: *DRUGOST* KAO ZNAČAJKA HRVATSKOGLAGOLJSKIH MEDICINSKIH TEKSTOVA

Hrvatski povjesničar medicine i znanosti svjetskoga glasa Mirko Dražen Grmek u jednome je predavanju izjavio da povijest zapravo ne postoji, po-

stoje tek njezini tragovi u prošlosti. Dijelovi našega znanja nastaju iz sačuvanih fragmenata prošlosti. Povijest je kreativan intelektualan čin jer su nam dostupni tek ostatci prošlosti, koje analiziramo nastojeći rekonstruirati što se zbilo.[1] S pomoću njih gradimo stvarnost koja nije naša pokušavajući rekonstruirati i razumjeti njezin senzibilitet, vjerovanja, nazore i predodžbe. Svako razdoblje pritom s obzirom na naše sagledavanje razvoja medicinskih procesa ima svoje specifičnosti i prepoznatljivost. Za srednjovjekovnu medicinu možemo kazati da djeluje udaljeno, samim time što se temelji na shvaćanjima koja su u znatnoj mjeri odbačena.[2] Praktična djelatnost liječenja dobrim je dijelom bila u domeni laika (vračeva, travara, vidara, samozvanih iscjelitelja) ili djelomično obrazovanih osoba (kirurga, dentista, primalja), dok se prikupljano medicinsko znanje visokoobrazovanih više proučavalo, prepisivalo i prevodilo nego primjenjivalo u praksi.[3] Stoga su, uz opsežne i učene kompilacije slabo dostupne onima koji su se upuštali u iscjeliteljske zahvate, nastajali i kraći sporadični tekstovi koji su davali osnovne smjernice u obavljanju pojedinih zahvata (npr. kod reponiranja prijeloma), zatim kod poroda te u prepoznavanju ljekovitih biljaka, ili pak u konzervativnome liječenju različitih bolesti.

Među njima osobito su dobro poznate *ljekaruše* koje su u svoj sadržaj upile iskustvo, ali i magijsko-religijsku nadgradnju blisku svjetonazoru puka. Osim toga što su poučile čitatelja kako pripraviti lijek kojim će iscijeljeti rane, utišati simptome bolesti, vratiti organizmu zdravlje, srednjovjekovne se ljekaruše, kao najčešći i najprepisivaniji medicinski žanr, u novije vrijeme proučavaju u povezanosti s drugim izvorima srednjovjekovne pisane kulture. Razumijevanje pisanih srednjovjekovnih izvora stoga stavlja pred istraživače jezične i druge izazove. U interpretaciji takvih sadržaja događa se suočavanje i susret jer zapisane tekstove pokušavamo razumjeti, ali im istodobno pristupiti sa svojega stajališta, iz svoje perspektive. Sve to vrijedi za stare književne tekstove, ali i za korpus praktičnih tekstova koji će ovdje biti promatrani.[4] U

[1] Usp. misli i shvaćanja u GRMEK 2000, osobito str. 53–54.

[2] Usp. npr. AGRIMI; CRISCIANI 1978. Srednji je vijek uopće razdoblje karakterizirano izrazitim suprotnostima u svim sferama života i društva. Ta se suprotnost odražava i u medicini. No, pritom ne valja prionuti uz katkad suprotne, suprotstavljene prikaze koji su ili puni predrasuda i omalovažavanja, ili pak previše uzdižu to fascinantno razdoblje. Tu je zamku izbjegao npr. KEALEY 1981.

[3] O odnosu teorije i prakse u srednjovjekovnoj medicini mnogo je pisano, usp. SIRAISI 1990; FLINT 1989 (s osobitim obzirom i na egzorcizme) te RIDDLE 1974.

[4] U hrvatskoj su tradiciji sačuvane ljekaruše na svim trima pismima (glagoljica, latinica, hrvatska ćirilica) i na trima narječjima (čakavski, štokavski, kajkavski) od 14. do 20. stoljeća.

nastojanju oko dekodiranja medicinskoga značenja – koje je do nas stiglo u zapisanim tekstovima – logično je da se polazi od *riječi,* kojima se najčešće opisuje *postupak/procedura* u svakome pojedinom naputku. Dakle, *što* upotrijebiti i *kako* pripremiti i primijeniti lijek, neodvojivo su povezani u cjelinu koja čini recept. Velika je razlika u odnosu na današnje vrijeme i činjenica da se u ljekarušama rijetko ili uopće ne spominju količine sastojaka koje čine određeni pripravak.

Suvremeni čitatelj može biti zbunjen time što u knjižicama supostoje i čak susljedno dolaze tekstovi ili upute koji potječu iz različitih sfera djelatnosti, pa i nazora: od onih koji proizlaze iz magijsko-vjerskih pogleda, do racionalno utemeljenih postupaka. Metafizičko poimanje bolesti i njihova uzroka koje se odražava kroz riječi zapisanih molitava i zaklinjanja te poznavanje različitih iskustvenih postupaka liječenja smjenjuju se na stranicama hrvatskoglagoljskih ljekaruša bez prepoznatljiva reda. *Zajedno* su zapisani *raznorodni* tekstovi: recept, molitva, bajalica (basma). Ono što je iznimno i drukčije u usporedbi s današnjim vremenom, jest činjenica da je sve zapisano u *jednome, istome* rukopisu. Premda i danas uz konvencionalnu ili školsku (tzv. *evidence-based*) medicinu supostoje i nekonvencionalni pristupi liječenju, od homeopatije do hagioterapije, često i u kombinaciji (npr. službena medicina i akupunktura), oni ipak spadaju u prilično odvojene svjetove. Dakle, istraživači se susreću s problemom (definicije i uporabe) složenih koncepata kao što su *magija*, *religija*, *medicina*, pa čak i *tekst* kad proučavaju spomenike kao što su ljekaruše (usp. HORDEN 2011).

2. POLAZIŠTA I KORPUS

2.1. Polazišta

Ovo kratko promišljanje bit će usmjereno na to kako se današnjemu čitatelju *otkrivaju* medicinski sadržaji, ali i na to kako su istodobno *zakriveni* jezičnim (verbalnim) oblikovanjem koje je strano i drukčije. A ta je *drugost* realnost, činjenica s kojom se moramo suočiti u analizi hrvatskoglagoljskih

Najbrojnije su one iz 17. i 18. stoljeća, rukopisne i tiskane. Neke su od njih tiskane i analizirane s gledišta njihova sastava jer se zanimanje za njih pojavilo već u 19. stoljeću. – Usp. ŠUŠNIĆ-FLIKER 1992: 306–307. I u novije vrijeme izdaju se ljekaruše (neke novopronađene ili otrgnute zaboravu), npr. PEĆINA; FATOVIĆ-FERENČIĆ 2009; ZRNIĆ 2014; NAZOR 2010; KUJUNDŽIĆ 2020.

ljekaruša.[5] Ljekaruše su najbrojnija vrsta srednjovjekovnih medicinskih kodeksa u Europi. To nisu bili udžbenici ili kompendiji, nego priručnici pisani kao svojevrstan stenogram nekoga tko je bio vičan iscjeljivanju – odnosno, primjeni ljekarija. S pravom pretpostavljamo da je mnogo toga što nije zapisano bivalo prenošeno usmeno jer je riječ ne toliko o činjeničnome koliko o iskustvenome znanju.

U promatranim ljekarušama susljedno su zapisani raznorodni tekstovi, od zaklinjanja i basama, preko molitava do empirijskih recepata.[6] Kako pristupiti tako heterogenomu izvoru?[7] Zbog naravi materijala pristup nužno treba biti pluralističan počevši od toga da filološka i medicinsko-povijesna raščlamba jedna drugu nadopunjuju. Nije riječ o jedinstvenome tekstu, nego o nizu zapisa koji se fizički nalaze susljedno na stranicama rukopisa, a sadržajno ih povezuje samo svrha: pomoć kod bolesti ili tegoba. Ni sadržajno ni oblikovno ne mogu se svrstati u odmah raspoznatljivu cjelinu ili prepoznatljiv, shematičan red(oslijed). U sadržaju ima prekida, izmjenjuju se upute za amulet s empirijskim receptima. S toga gledišta te su dvije ljekaruše kompilacija, a ne možemo znati ni jesu li prepisivane iz jednoga ili više predložaka, tijekom kojega su vrijeme nastajale, jesu li zapisivane po pamćenju ili kako je

---

5 U pripremi rada koristilo se digitaliziranim snimkama rukopisa dostupnim na intranetu Staroslavenskoga instituta IZVORI (u čijoj su izradi i uređivanju sudjelovali Marica Čunčić, Ljiljana Mokrović i Antonio Magdić). Konzultiran je i materijal ekscerpiran za *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* (RCJHR), što ga priprema i izdaje Staroslavenski institut u Zagrebu.

6 U svojoj opsežnoj knjizi o srednjovjekovnoj književnosti Eduard Hercigonja naslovljuje poglavlje kao *Egzorcizmi, magijski zapisi, napuci za liječenje* (HERCIGONJA 1975: 139). Pritom naglašava povezanost »žive i precizne rečenice usmene proze i staroslovjenštine liturgičkih ritualnih i molitvenih tekstova« navodeći primjere basme i zaklinjanja kao pomoć protiv bolesti i opsjednutosti u Ljek56. Riječ je o filološkoj monografiji, koja nastoji oko revalorizacije stare hrvatske pismenosti, pa traži elemente estetskoga uznačenja i u ovako rubnim vrstama i žanrovima. Kasnije je za te tekstove ustvrdio da su zanimljivi s gledišta folkloristike, povijesti medicine i socijalne psihologije jer u sebi sjedinjuju »kršćansko vjerovanje s pučkim praznovjerjem […] te naputke za liječenje, obično kombinirane s pripravcima iz tradicionalne pučke farmakopeje« (HERCIGONJA 1994: 233). Međutim, novija su interdisciplinarna istraživanja pokazala da nije sve nužno tek pučko i praznovjerno.

7 O tome problemu iscrpno je pisala Ortrun Riha. Neki se njezini pogledi mogu primijeniti i na naše malene ljekaruše (usp. RIHA 1992). Već su starije studije pokazale da su ranosrednjovjekovni učenjaci bili oprezni u uzročno-posljedičnome povezivanju grijeha i bolesti, npr. Raban Maur i Walafrid Strabon. Težili su naći neko kompromisno stajalište, koje se može iščitati primjerice iz nazora Hildegarde iz Bingena: tijelo treba čuvati i jačati kako bi se čovjek uspješnije mogao oduprijeti đavoljim iskušenjima (usp. ACKERKNECHT 1959: 68).

pisaru/kompilatoru što došlo pod ruku (kako je za *Petrisov zbornik* zaključio Vjekoslav Štefanić)[8] – sve to ostaje u domeni pretpostavke. Nadalje, u glagoljskim se ljekarušama miješaju magijsko, kršćansko i iskustveno, opet bez jasne logike i ograda.[9] »Srednjovjekovne i ranonovovjekovne ljekaruše otkrivaju se kao svijet u kojem su se sjedinile medicina i religija, te medicina i književnost, zrcaleći bitnu *polifunkcionalnost* stare hrvatske pisane riječi« (DÜRRIGL; FATOVIĆ-FERENČIĆ 2009: 146). Pojedini tekstovi nisu zapisani po lako prepoznatljivu ili pamtljivu sustavu.[10] Katkad su samo štura nabrajanja sastojaka, ali se kadšto obraćaju čitatelju (onomu koji slijedi uputu za spravljanje ljekarije kako bi je uzeo ili dao drugomu) i kao da ga uvlače u tekst – tada se opisuje procedura, postupak kao međuigra između onoga koji liječi i pacijenta, tj. osobe koja trpi. Te male zbirke, odnosno recepti i upute sačuvane u njima, slijede zajedničku paradigmu naslijeđenu iz antike, obogaćenu nekim srednjovjekovnim izvorom i, dakako, lokalnom pučkom terapijom te kršćanskom duhovnošću, što je zajedničko gotovo svim sačuvanim srednjovjekovnim zbirkama recepata diljem Europe.[11] Možda je najpregnantnije to izraženo u jednome *empirijskom* receptu protiv zubobolje: *ako bude bog otil oćeš imat pomoĉ* (*Žgombićev zbornik*, 124v). U konačnici sve je bilo smatrano Božjom voljom.

2.2. Korpus

Promatrani korpus obuhvaća tri izvora iz 14., 15., i 16. stoljeća. Ne možemo sa sigurnošću rekonstruirati tko je i za koga pisao medicinske teksto-

---

[8] ŠTEFANIĆ 1969.b: 359.

[9] Između 5. i 7. stoljeća došlo je do široke recepcije helenističkih traktata pretežito kompilatorskoga značaja. Od brojnih takvih djela može se kao primjer spomenuti *Medicina Plinii*, niz zbirka recepata i jedan anonimni kompendij galenističkih i hipokratskih tekstova. Vjerojatno najstariji takav samostalni kodeks potječe s kraja 8. st. (tzv. *Lorscher Arzneibuch*) – u njemu antičko znanje biva prožeto kršćanskom brigom za bolesne. Takve se kompilacije pišu tijekom čitavoga srednjovjekovlja.

[10] Općenit i iscrpan prikaz i analizu sustavnosti ili nesustavnosti u brojnim izvorima koji pokazuju mijene u europskoj medicini (osobito u medicinskoj misli, možda manje u domeni koju bismo mogli nazvati praksom) ranoga srednjeg vijeka dala je primjerice Iolanda Ventura. Neki se zaključci mogu primijeniti i na hrvatskoglagoljske tekstove premda je riječ o neznatnome korpusu u odnosu na primjerice sačuvane engleske ili njemačke srednjovjekovne tekstove s medicinskim sadržajem (usp. VENTURA 2017).

[11] Analiza odabranih primjera pokazala je da se u glagoljskim zapisima prožimaju stara slavenska tradicija, nasljeđe hipokratizma, rimske i arapske medicine te srednjovjekovna (osobito salernitanska) medicina kao mlađi izvor.

ve. Korpus obuhvaća šezdesetak recepata od kojih odabrani reprezentativni tekstovi za liječenje različitih kožnih i probavnih bolesti, tegoba povezanih s plućima i očima, protiv mokraćnih kamenaca te za pomoć kod ugriza, porezotina i opeklina. Tu su i upute protiv dječjega plača, protiv neprijatelja, protiv bolesti općenito i slično, koje su ili čarobni znakovi koje treba pisati i nositi kao amulet (apotropejsko djelovanje), ili su kombinacija bajanja i kršćanskih molitvenih formula (koje nose odjeke liturgijskih ili paraliturgijskih izvora).

Najstarija ljekaruša ona je koja se čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu, sign. IV d 56 (dalje u tekstu: Ljek56). Potječe iz 14. stoljeća, pisana je »starim i prijelaznim glagoljskim pismom poluustavnog karaktera« (ŠTEFANIĆ 1969.a: 167), hrvatskom čakavštinom s tek ponekim crkvenoslavenskim elementom. Za nju Štefanić piše da ju je pisao »pop koji je i pisao za upotrebu popova, kako se to razabire iz mnogih mjesta u tekstu gdje se pisar obraća popu« (ŠTEFANIĆ 1969.a: 168), a tu tvrdnju potkrepljuje u prvome redu uputama da se kazuju određeni psalmi ili pjeva misa i sl.[12]

Ljekaruša koja se također čuva u Arhivu HAZU u Zagrebu, pod sign. HAZU IV d 55 (dalje u tekstu: Ljek55) nešto je mlađa, iz 15. stoljeća, [13] a »pismo je raznoliko« (ŠTEFANIĆ 1969.a: 168), i ustavno i kurzivno. Ima latiničnih zapisa;[14] ima i magijskih znakova, među kojima Štefanić prepoznaje (na razini pretpostavke) elemente starih glagoljskih slova (iz oble glagoljice), ćirilična slova te nordijske rune.[15] Štefanić pretpostavlja da je zbirčica nastala prema

[12] Ako i jest pisao »pop za popa«, ima i recepata koji se odnose na djecu i žene – može biti pop pisar i pop onaj koji liječi, ali njegova djelatnost nije zatvorena unutar samostanskoga zida – odnosno, tu je pop onaj koji kao učen čovjek treba liječiti sve potrebite. Još je jedan moment važan: možda je razlog činjenici da se velik broj medicinskih rukopisa očuvao upravo u samostanima taj što su njihove knjižnice bile smatrane vrijednima i čuvale su se. To nije uvijek bio slučaj s priručnicima liječnika ili osoba koje liječe, a koji su djelovali izvan samostana.

[13] Latinično izdanje objavio je Rudolf Strohal u *Zborniku za narodni život i običaje* (STROHAL 1911: 123–132); usp. DÜRRIGL 2009. Koncizan, ali detaljan opis u ŠTEFANIĆ 1969.a.

[14] Neke su riječi pisane miješano glagoljicom i latinicom, npr. u glagoljskome je tekstu latinicom napisana riječ *maslo.* Takav postupak nije naočigled shvatljiv – osim što je pisar očito umješan u pisanju i glagoljice i latinice, može se postaviti i pitanje mogućih predložaka. No, zašto je takva nedosljednost samo usputna? Kod procedure pomoći u kojoj se razaznaje pokušaj *sugestije* (»Boli li te?« »Ne boli.«) kroz performativnost tekst je valjalo zapisati na zemlji latinicom *Oldi miser San Makario* (iskrivljena talijanština), a zatim i glagoljicom. Dakle, *dvopismenost* je jedno od obilježja te ljekaruše.

[15] Npr. ŠTEFANIĆ 1969.a: 168–169. Zanimljiva je i poticajna za razmišljanje činjenica da su (gotovo) identični znakovi protiv iste tegobe zapisani u mlađoj latiničnoj karlobaškoj ljekaruši – znači li to da je postojao neki set ili matrica zadanih znakova protiv određenih bolesti/tegoba ili je pisar karlobaške ljekaruše zagledao u ovu iz Vinodola? Intrigira i činjenica da

raznim izvorima, u prvome redu zapadnima. Obje ljekaruše potječu iz Novoga Vinodolskoga ili okolice,[16] a možda su nekoć bile zajedno uvezane. Ako je tomu tako, može se ustvrditi i da je taj rukopis ne samo bila farmakopeja i priručnik za liječenje nego i da se njime koristilo dulje vrijeme (različit rukopis i sl.) te da su razni vlasnici/korisnici upisivali (vlastita) nova iskustva. Spomenici kao što su zbirke naputaka za liječenje, kao rukopisi praktične važnosti, zoran su pokazatelj aktivnoga čitanja u okviru određene zajednice.[17]

Treći su izvor dvije male zbirke recepata naknadno dodane na posljednje listove *Žgombićeva zbornika* iz sredine 16. stoljeća (Zagreb, Arhiv HAZU, sign. VII 30; dalje u tekstu: LjekŽg). Budući da kao cjelina (koja se doduše sastoji od triju dijelova kasnije uvezanih u jedan kodeks) zbornik nije posvećen medicinskim sadržajima, te su dvije ljekaruše u *Žgombićevu zborniku* na neki način marginalije.[18] Jedna je od njih posvećena isključivo liječenju zubi i usne šupljine (usp. FATOVIĆ-FERENČIĆ; DÜRRIGL 1997), dok se u drugoj (vjerojatno mlađoj) spominju razne bolesti i tegobe (npr. *za kamik, za madrun, ki e plešiv ali grintav*).

Naša je pozornost ovdje usmjerena na odabrane *riječi* i *postupke*. Među njima nema jaza, ovdje su odvojeni samo zato da se ilustrira postupak i pri-

su zapisana tri jednaka recepta protiv mokraćnih kamenaca, i to u obama spomenicima zajedno, kao grozd triju uputa, pisanih istim redoslijedom. Nadalje, u dvjema se ljekarušama ne raspoznaje neki red ili pravilo: riječi preuzete iz romanske sfere *Oldi miser san Makario* zapisane su i latinicom i glagoljicom, ali je s druge strane latinska fraza *omo vivens serpens morietur* zapisana samo glagoljicom. Ili se pak u glagoljskome tekstu nađe latinicom zapisana riječ *maslo* – nije vjerojatno da pisar (koji možda i zagleda u latinični tekst?) piše tu riječ latinicom iz nekoga tajnog razloga, ili je ne razumije… Pitanja povezana s višepismenošću tih dvaju spomenika tek treba odgonetnuti.

[16] Uz njih je, spomenimo barem usput, bio uvezan i fragment jednoga crkvenog govora (HAZU fg. glag. 108) iz 14. stoljeća.

[17] Također je vrijedno istražiti ono što se katkad naziva arheologijom rukopisa, tj. pristupiti kodeksu s gledišta formata, oblikovanja stranica, tragova uporabe i drugih općih fizičkih obilježja te istraživati čimbenike kao što su vlasnik, pisar i zajednica koja se rukopisom služi kako bi se u konačnici dobila što jasnija slika o čitateljskoj zajednici, njezinim potrebama i znanju (usp. RADOŠEVIĆ; DÜRRIGL 2020: 194).

[18] Zanimljiva je i medicinska marginalija na kraju molitvenika fra Ivana Čeperića, posvećena isključivo liječenju mokraćnih kamenaca. Ona je iscrpno obrađena u DÜRRIGL; FATOVIĆ-FERENČIĆ 2015. Medicinski zapisi u *Žgombićevu zborniku* pokazatelj su i odnosa prema knjizi: ona nije bila samo lijep i vrijedan predmet koji se čuvao na štioniku, u ormaru, na polici ili u kovčegu nego se njome koristilo aktivno i u nju su dopisivani različiti praktični tekstovi. S druge strane, o vrijednosti kodeksa svjedoči upravo to – upisuje se u knjigu koja je vrijednost, koja se poštuje, pa će se sačuvati kroz naraštaje.

stup bolestima i liječenju u hrvatskoglagoljskim ljekarušama. Taj je korpus naše polazište studije u kojoj ćemo analizirati riječi, verbalne konstrukcije i formule kojima je određen svaki recept. Identifikacija tijeka i postupka izrade i primjene lijeka/pripravka otežana je time što su recepti šturi, sažeti – vjerojatno je riječ o zapisima činjeničnoga i iskustvenoga znanja koja su prenošena usmenim putem.

3. RIJEČI, SINTAGME, POSTUPCI

Sa stranica ljekaruša progovaraju tijekom stoljeća riječi (katkad teško razumljive), narodni izrazi, (iskrivljene) posuđenice. Pozornost usmjeravamo na one riječi koje u korpusu odabranih hrvatskoglagoljskih zapisa služe kao ključ za determiniranje medicinskoga sadržaja, a to su narodne riječi kojima je definirana bolest (suvremenim jezikom: dijagnoza), a s druge su strane riječi koje služe kao magijska nadgradnja za terapijsku uputu, posuđenice iz drugih jezika, nerazumljive riječi, riječi upozorenja ili prizivanja više sile.[19] Katkad interpretacija zapisanih riječi/leksema nije ni moguća; ne samo da ne razumijemo neke riječi (lokalne, razgovorne, možda čak idiolekt pisara?) nego nam je duhovna i kulturna pozadina strana, pa nam je komunikacija sa starim medicinskim zapisima ograničena. Ono što se primjećuje, jest da zapisivači nisu stavljali veću pozornost na pažljivo i precizno izražavanje – o *nazivlju* u strogome smislu ne može se ni govoriti.

No, riječi zapravo i nije svrhovito promatrati kao izdvojene, zasebne jedinice jer tek u spoju s drugim riječima ukazuju suvremenomu istraživaču na mogućnost analize s gledišta povijesti medicine. Upute su zapisivane dulje

[19] Istraživanja Marinke Šimić o leksiku hrvatskoga crkvenoslavenskog jezika koji se odnosi na medicinu shvaćenu u najširemu smislu riječi (dijelovi tijela, bolesti, liječenje i dr.) obuhvatile su korpus tekstova ekscerpiranih za RCJHR. Izvori su za taj rječnik liturgijske knjige (misali, brevijari, psaltir, ritual) te zbornici različitoga sadržaja. Spominju se tako za bolest općenito npr. *bolêzьnь, beteg, bolestь, nedugь*; zatim općenito za nemoć uslijed bolesti ili starosti *iznemagati, mledьnь, malomoĉь, iznemoĉi, slabostь*, a bolesnik je često nazivan *nemoĉnikь*. Osoba je koja iscjeljuje magijskim postupcima *vračь, vlьhvь, balii, kobnikь*, dok je *lêkarь, cêlitelь, iscêlitelь* osoba koja liječi empirijskim postupcima. Izraz *vrêdь* može se odnositi na bolest općenito, ili u užemu smislu na neku ranu, ozljedu. Od bolesti nailazimo primjerice: *guba, prokaza, trešlavica, idropikь, srabь* (usp. MAKARIJOSKA; ŠIMIĆ 2011). Njezini izvori ne uključuju ljekaruše – zato se korpus koji je ona istraživala može uzeti kao materijal za usporedbu i kontrastiranje s izrazima koje zatječemo u medicinskim tekstovima kao što su ljekaruše i druge zbirke terapijskih uputa.

vrijeme, ili su prepisivane, ili su – što je bio čest slučaj – zapisivane po čuvenju,[20] po pamćenju. Dakle, tu razliku pravimo mi – nasuprot statičnim elementima (nabrajanje sastojaka) stavljamo opis tijeka postupka *pripravljanja* i postupka *primjene* ljekarije. Njime se ne samo daje uputa nego se tekst dovodi u dijalog/interakciju s primateljem, izvorno s osobom koja spravlja i primjenjuje ljekariju. Ali dijelom i s osobom koja prima terapiju.

3.1. Riječi kojima se mistificira

Ako se analiziraju pojedinačne riječi zapisane u ljekarušama, već se na prvi pogled izdvajaju kao neobične i suvremenomu oku strane riječi koje *zakrivaju* – to su basmovite formule i zaklinjanja. Zaklinjanje se temelji na ideji o dobrim i zlim duhovima koji određuju sudbinu svijeta i ljudi, a s pomoću zaklinjanja, egzorcizma i molitava nastoji se zle oslabiti (oni mogu izazivati razne nedaće, pa čak i bolesti, npr. padavicu), a dobre ojačati – nadasve Boga kao najjaču silu.[21] Uz verbalne formule, npr. zazive i blagoslove, (apokrifne) molitve, ali i pradavne basme, koristi se i sredstvima iz pučke medicine, npr. vodom, krvlju, raznim biljem te postupcima kao polaganjem ruku na bolesnika. Oni tijekom vremena ostaju determinirani demonološkim razmišljanjem i poimanjem bolesti. Nije začudno da je dio takvih razmišljanja naslijedio i srednji vijek, a preživljavala su i u kasnijim razdobljima. U izoliranim zajednicama izloženima silama prirode sveprisutne snage na koje čovjek nije mogao utjecati (poplave, tuča, suše) dobile su zamišljeno obličje aktivnih zlih sila, neprijatelja Boga i ljudi. Nije začudno da su neki takvi tekstovi ušli i u (para)liturgijske knjige i zbornike (TANDARIĆ 1993: 239 i 244). Protiv takvih se sila moglo boriti zaklinjanjima i amuletima koji su se stalno nosili na tijelu kako bi trajno pružali zaštitu. Oni su katkad kristijanizirani, npr. spominjanjem svetaca, imena Gospodnjih, znakovima križa, manje-više iskrivljenim formulama iz liturgije, odlomcima iz evanđelja (osobito je popularan bio početak *Ivanova evanđelja*).[22] Kao što je opsjednutost u nekim tekstovima

[20] Najočitiji je primjer za to recept protiv kamenaca na narječju talijanskoga jezika zapisan glagoljicom u *Čeperićevu molitveniku* (usp. DÜRRIGL; FATOVIĆ-FERENČIĆ 2015: 387).

[21] Neki istraživači smatraju da ne valja srednji vijek shvaćati kao razdoblje (ili mentalitet) u kojemu bi egzorcizmi bili općeprihvaćeni premda su na rubovima Crkve bili nerijetko prakticirani (usp. YOUNG 2016).

[22] Iscrpna analiza zaklinjanja i molitava u engleskim kasnosrednjovjekovnim izvorima koju donosi Eamon Duffy pokazuje da se ona ne mogu uvijek smatrati praznovjerjem ili čak odrazom politeizma (kako neki drže), nego je riječ o pučkoj pobožnosti koja u sebi povezuje

katkad bila metafora za grijeh, tako je i egzorcizam mogao biti metafora za očišćenje, tj. za ispovijed (usp. CHAVE MAHIR 2008).

Te su riječi trebale biti nerazumljive primateljima/bolesnicima,[23] i eufonijom ostvariti dojam veze s transcendentnim, s natprirodnim, s onim iznad i izvan čovjeka. Takav je primjer pomoći protiv glista u Ljek55 7v: *kok'la + kokabula + kokuka + kokabul'dь +*. Uz te zvučne riječi (aliteracija, asonancija) valjalo je stalno činiti znak križa. Na drugome se mjestu savjetuje da se kod pojave *betega* (hungarizam za bolest)[24] govore magične riječi *kvarь furь melь cili cenedo* (Ljek56 2r). Kod krvarenja (nije jasno kakvoga, tj. čime prouzročena) trebalo je govoriti moćne riječi: *Ustaviti krv. Ustani krv ustavi se v tebi krv. Stoi krêpko k'r'v v svoei žili vь (?) tvoei k(a)ko i(su)sь v svoei veri. am(e)n. imata sta + anima + zač stori galьgata gašpar baldasarь melkior. i prikazuet se morri*[25] *i livanь i zlato. i m(o)litva c(êsa)ru n(a)š(e)mu is(u)h(rьst)u* (Ljek55 2v). Tu su riječi pozajmljene iz liturgijskoga miljea, iz molitava; trijadama i eufonijom postiže se jači dojam (u smislu misaonih poveznica, prepoznavanja sadržaja iz posvećenih tekstova) i ritmičnost. Ritualni tekstovi – a zapravo postupci – povezuju ono što prepoznajemo kao magiju s *Biblijom* (tri mudraca i njihovi darovi, Golgota), pa se može govoriti o pseudokristijaniziranoj magiji. Riječi i pokreti (u ovome slučaju, činjenje znaka križa) imaju moć, snagu i posebno značenje, što je jasno vidljivo u kršćanskoj liturgiji.[26]

3.2. Riječi koje otkrivaju

U ovu skupinu riječi mogu se svrstati one koje se odnose na pojedine sastojke za koje pisari drže da su korisne. *Materia medica* farmaceutsko/farmakološki je opći naziv koji obuhvaća sva sredstva koja su bila upotreblja-

kršćansko vjerovanje s nekom vrstom praznovjerja, u smislu naslijeđenih obrazaca ponašanja i pogleda (usp. DUFFY 1992: 269–283). Također treba barem usputno kazati da je magija u smislu u kojemu je suvremenost shvaća prevladavala više u ranome srednjem vijeku, što je naoko paradoks jer se tad otvaraju vrata prirodnih znanosti i racionalno utemeljene medicine. Još su uvijek relevantni rezultati koje je Lynn Thorndike objavio prije stotinu godina (usp. THORNDIKE 1923).

[23] Takvi su postupci međutim smatrani i heterodoksnima, pa su bili nekako na granici dopuštenoga. No, usprkos tomu preživjeli su stoljeća (usp. VUČKOVIĆ 2021). O zaklinjanjima kao osobitu ritualiziranome diskursu s elementima izvedbenosti usp. ČUPKOVIĆ 2010.

[24] Usp. RCJHR 2000: 145.

[25] Strohal to čita *mirro* (za *murro*). – STROHAL 1910: 125.

[26] O tjelesnosti liturgije i o zajedništvu koje ona tvori ne samo kao slavljenje Boga nego i kao specifičan oblik odgoja i/ili obrazovanja laika usp. VITZ 2005.

vana u liječenju, a dijele se na: biljna (*vegetabilia*), mineralna (*mineralia*) i životinjska (*animalia*) po svojemu podrijetlu. *Vegetabilia* su najstarije i najiskorištavanije područje iz kojega su pravljene ljekarije, i za unutarnju i za vanjsku primjenu. Počelo se s tzv. *simplicia* (po jedan sastojak), a od Galena (2. stoljeće) preferiraju se *composita*, dakle kombinacija različitih sastojaka u liječenju.[27] U dvjema glagoljskim ljekarušama prepoznaju se droge koje sadržavaju eterična ulja, vitaminske i provitaminske tvari, tanine, pektine i dr., a najčešće su blagoga farmakološkog djelovanja.[28] *Mineralia* se spominju već u Mezopotamiji i na egipatskim papirusima (1550. g. pr. Kr.) za vanjsku (npr. kozmetičku) i unutarnju (najčešće su to soli, ali i plemeniti metali i drugi sastojci) uporabu. U srednjemu je vijeku širok raspon njihove uporabe, od octa preko sumpora do talka. *Animalia,* odnosno sastojci životinjskoga podrijetla najmanje su zastupljena u nas. To su majčino mlijeko, prah od spaljenih životinja i životinjsko maslo/mast. Neki recepti spominju med, kojim se od davnine koristilo jer djeluje protiv štetnih mikroorganizama. U davnini se koristilo i nečisnom terapijom, u kojoj se primjenjuju tjelesne izlučevine, od kojih u našim ljekarušama – osim cerumena (ušnoga voska) – nema spomena. No, ta nečisna terapija cerumenom ima i racionalnu podlogu jer cerumen ima i određeno protumikrobno djelovanje.

U našim se ljekarušama redovito preporučuju ljekovite biljke mediteranskoga podneblja koje su bile dostupne, kao što su ruta (*Ruta graveolens*), rosopas (*Chelidonium maius*), koromač (*Foeniculum vulgare*), majčina dušica (*Thymus serpyllum*), šparoga (*Asparagus officinalis*), sporiš (*Verbena officinalis*), ruža (*Rosa canina*), šafran (*Crocus sativus*), pelin (*Arthemisia absythum*), naranča (*Citrus sinensis*), bob (*Vicia faba*).

Jedan zapis iz najstarije sačuvane hrvatskoglagoljske ljekaruše vrijedan je zbog toga što navodi ime ljekovite biljke na dvama jezicima: *naidi cilidonie zelьa i to govorit' se latin'ski a hr'vac'ki se glagolet' rosopastь* (Ljek56 10rv). To je jedina potvrda u ljekarušama da pisar rabi nazive iz učenoga latinskoga i iz govornoga hrvatskoga za jednu biljku, a usto se koristi i dvama različitim glagolima.[29] Još je samo jedan sličan objasnidbeni sinonim koji se odnosi na

[27] O tome npr. STANNARD 1972; WILLFORT 1987.

[28] Više o tome uz popis ljekovitih biljaka u sačuvanim ljekarušama, ne samo glagoljskima, vidi ŠUŠNIĆ-FLIKER 1992: 307–308.

[29] Cjeloviti recept glasi: *za oko nedužno Drugo naidi cilidoniê zelьê · i to govorit' se latins'ski a hr'vacki se g(lago)let' rosopastь · I naidi ruti · i komorača · uskubi trave nega · I ta zelьê na kup' stlci i ož'mi s têh' soka · i naidi žen'skoga mlêka i to · primêsi · k tomu soku · i to kladi na očê.* O dvojezičnosti (rano)srednjovjekovnih ljekaruša v. VOIGTS 1996.

biljku ljekoviti sporiš (*Verbena officinalis L.*): *kada č(lovê)ka glava boli rada vazmi lista barbeni ča se di sporiš' · i vazmi ga v ûtro na dan s(veta)go ivana krstit(e)la priê slnča shoda. tr ga nosi on' dan' na glavi svoei vas dan' pod baritu ili pod' globokom i neče te ono leto glava boliti* (Ljek55 4r). Taj naputak nije racionalno utemeljen utoliko što je list ljekovite biljke trebalo nositi na glavi pod pokrivalom (kapom ili šeširom). Važno je učiniti to na dan sv. Ivana Krstitelja, koji je velik zaštitnik protiv svakojakih bolesti i tegoba povezanih s glavom, kako se smatralo, od glavobolje do padavice. Na to slijedi recept protiv *koleri* (grčeva?), koji je racionalno utemeljen – treba piti vodu od sporiša (nije jasno što se misli, treba li ga prokuhati?) jer ta biljka može blagotvorno djelovati kod grčeva, a ima i sedativan učinak.

Međutim, nailazi se i na lekseme koji su – da se tako izrazimo – *njima* bili razumljivi i poznati, a nama su danas nedovoljno određeni ili jasni (npr. biljni sastojci *naglica, paprut'ca, sprž*). Dodatna je teškoća činjenica da su mjestimično ljekaruše oštećene, riječi su izblijedile i teško su čitljive.

Budući da su recepti većinom kratki, lapidarnoga stila, a ljekaruše prije svega *podsjetnici* onima koji već imaju naučeno ili stečeno iskustvo, prenošeno usmeno i primjerom, to nisu knjige kojima se može služiti svatko. U opisu postupka za pripremu pripravka ili u njegovu doziranju zato gotovo redovito nema egzaktne upute. Kadšto će se spomenuti da valja uzeti prstohvat (*priloži žafrana koliko moreš vzeti trikrat' v treh' prs'têh'* Ljek55 8v) ili po 30 koštica voćaka – u potonjemu slučaju vjerojatno je riječ o simbolici brojeva. U slučajevima kad se količine navode, obično su povezane sa simbolikom brojeva (npr. po 30 koštica višanja i trešanja). Razmjerno se rijetko navodi način uzimanja ljekarije: po volji, na prazan želudac itd. Valja međutim istaknuti da to nije značajka samo pučkih ljekaruša. Latinski spisi također su često samo podsjetnici na to što treba smiješati, bez upute koliko, kako točno i na koji način uzimati/primjenjivati.[30] Ljekoviti je pripravak često smatran tajnom, a mistificirao se i riječima i verbalnim konstrukcijama te mješavinom jezika i pisma i sl. Dakle, katkad je suština zapisa određena onim što je, primjerice, fra Ivan Čeperić zapisao u svojoj zbirčici recepata – *sekreto*,[31] svojevrsna tajna poznata zapisivaču, tj. nešto što će on kao dragocjenost podijeliti u izvedbi, ali ne nužno u prenošenju (pismenome fiksiranju) znanja. To nije neobično jer se mistifikacija u farmaciji zadržala do prve polovice 20. stoljeća, kad još uvijek na tržištu postoje tajni lijekovi (razni ljekarnički pripravci). Transpa-

[30] Usp. izdanje latinskoga teksta u GRMEK 1955.

[31] Usp. transliteraciju i analizu u DÜRRIGL; FATOVIĆ-FERENČIĆ 2015.

rentno i sustavno navođenje sastava lijeka pojavljuje se tek u drugoj polovici 20. stoljeća.

Činjenica da za istu bolest ili tegobu supostoje razne upute (npr. protiv zubobolje, mokraćnih kamenaca ili žleze) pokazuje dvoje: prvo, da je iskustvo pokazalo da su neke tegobe (jer nema uzročnoga liječenja) dugotrajne ili se ponavljaju, pa treba uvijek pokušati nešto drukčije; drugo, iskustvo je pokazalo da raznim ljudima pomažu različite procedure ili pripravci. S tih nam stranica progovara i pradavna metoda – koja je u opreznijoj formi prisutna i danas – pokušaja i pogrešaka. Formulacije kao *oće bole biti* (LjekŽg 125r) ili *imaš pomoĉ* (LjekŽg 124v) na kraju recepta mogu svjedočiti o tome da je ljekarija bila dokazano učinkovita ili da je riječ o svojevrsnome simpatetičnom djelovanju, u kojemu fraza o učinkovitosti djeluje kao potvrda svrhovitosti postupka i daje neku nadu u pomoć, u olakšanje tegoba. Takvi se formulaični završetci nerijetko zatječu u srednjovjekovnim ljekarušama uopće, ne samo hrvatskima.[32]

Promotre li se neki od zapisa, može se prepoznati određeno miješanje ili barem nedostatak granice između oblika ljekarije i kuharskoga recepta, osobito kad je riječ o uvarcima, čajevima i sl.[33] Primjeri su za to zapisi:

> *ot grižе speci močno êe i stari e i dai s octom n[e]močniku na taĉe v ûtro* (Ljek55 4r)
>
> *ciniti da žena milko ima. naidi n'iprvo Lipe korena i lista drugo korena leskova treto vrbovini korena i vse to spravivši tre saseci drob'no i na kup' stl'ci i vloži v' edan' lonac' dob(a)r i vodi čiste nalêi tre da se kuha močno da ga pol' uvre tre kada bude dobro kuhano tada procêdi onu ûhu i dai piti i v ĵidê (?) ĵês'ti a ostalo procêdiv'ši postavi v' ednu staklenicu i daêi piti i v' ĵêlê ĵês'ti.* (Ljek55 6r).[34]

Nije riječ o kulinarskim receptima u smislu regimena prehrane kakvih je tada u Europi bilo, ali je zanimljivo primijetiti da se ljekovita juha trebala poput temeljca dodavati u hranu i piće dulje vrijeme.

---

[32] O tome npr. ALONSO-ALMEIDA; CABRERA-ABREU 2002.

[33] Usp. o tome npr. GASPER; WALLIS 2016. Režim prehrane, tj. upute o ispravnoj dijeti bile su česta tema i formalno školovani liječnika, i pisaca iz domene samostanske medicine, npr. Hildegarde iz Bingena, a važno im mjesto pripada u anonimnome stihovanom djelu *Regimen sanitatis Salernitanum* iz 12. ili 13. stoljeća. Smatralo se, na tragu hipokratskoga učenja, da će pravilna ishrana i higijena sačuvati od bolesti ili pomoći u ozdravljenju – dapače, u onim slučajevima u kojima je hrana mogla pomoći, trebalo je izbjegavati lijekove (usp. ACKERKNECHT 1970: 45).

[34] Zaglavlje je napisano latinicom osim slova *ž*.

Detaljan opis pripreme i primjene inhalacije temeljen isključivo na empiriji jest recept protiv kašlja i prehlade iz 14. stoljeća (Ljek56 5r–6r).[35] U njemu se navodi sastojak nazvan *zlata zemla*, koju je valjalo zagrijati u novome loncu i udisati tu paru. Pripravak je trebalo kao gotov sastojak kupiti *u stočunu,* u trgovini (koja je bila i prethodnik ljekarne). Pretpostavljamo da je riječ o tzv. pečatnoj zemlji (*terrae sigillatae*) koja se prodavala kao službeni lijek i imala različite terapijske namjene. Više o njoj ne znamo, možemo zasad tek nagađati.[36] Opis postupka priprave i primjene detaljan je, obuhvaća gotovo tri stranice, a na kraju piše *i takoe učini tri d(ь)ni s' sebe i iscêlêeš.* Tomu receptu možemo naći i logično medicinsko uporište. To je kao samopomoć, a pisale su ga dvije ruke.[37] Taj je zapis iznimno važan s dvaju aspekata: prvo, to je jedini srednjovjekovni zapis koji savjetuje uporabu jednoga gotovog (kemijskog) pripravka koji je valjalo kupiti u trgovini, a ne ubrati u vrtu ljekovita bilja ili negdje uz naselje. Drugo, pokazuje da je i na području Vinodola u to doba već postojao *stočun* (tal. *stazzione*), trgovina koja se može nazvati prethodnicom ljekarne jer su se u njoj – uz raznu drugu robu – prodavali i ljekoviti pripravci, kao što je spomenuta *zlata zemla*.[38] Usto tu je i detaljan opis kako napraviti priručni inhalator s uputom kako se valja ponašati za vrijeme bolesti: oznojiti se da se smanji tjelesna temperatura, piti bijelo vino prije spavanja, čuvati se napora. To je korak prema regimenu, a on je bio važan u obrani od bolesti. Zapisivač je nadalje uvjeren u učinkovitost procedure jer kaže: *i iscêlêeš'.* U tome se iskazu stječu iskustvo i sugestija.

Ki č(lovê)kь ima kašal' ili namor' ot zime naidi nov' lonac' v koi nê kuhano i kupi na stočunê utržan' ka se sliši (?)[39] *zlata z(e)mla i stari û moćno i vloži û va t' lonac' i nied'ne stvari ne prilêvai i položi* (?) *ga na žerav'cê i učini od maki r'žene nepečen' edan' mlinac'· i têm' pokrii · ta lonac' i gdê* (?) *se moćno steplit' ta lonac'*

[35] Uputa je kratko prikazana u FATOVIĆ-FERENČIĆ; DÜRRIGL 2000.b.

[36] Je li *zlata* zbog svoje boje ili je riječ o solima zlata kojima se (do razmjerno nedavno) koristilo u liječenju upala? Je li to po sastavu silikatna zemlja koja zbog svoje molekulske strukture na sebe veže štetne tvari iz organizma? Je li imala antibiotsko djelovanje?

[37] Što se tiče kodikološkoga opisa, primjetno je da je gornji rub kodeksa već bio oštećen kad je pisar upisivao taj tekst jer su riječi pisane oko oštećenoga dijela.

[38] Suvremena farmakologija pokazala je da plemenite kovine imaju određeno antibakterijsko djelovanje. Već su stari Egipćani poznavali i pripravljali inhalacije, a uporaba zemlje u terapijske svrhe vuče korijene iz antičkih vremena. Od Aristotela naovamo zemlji su pripisivane kvalitete suhoga i hladnoga, pa ne čudi da je kod kašlja i prehlade (povišena tjelesna temperatura, katar – toplo i vlažno) kao suprotnost preporučena zemlja.

[39] Neka su mjesta u tekstu oštećena od vlage, izblijedjela i teško čitljiva.

na žeravki i tada ima poiti s toga lon'ca para · i naidi edu dlgu cêv' ot tr'sti ili (?) *bazgovu i tu cêvu protisni skozi to têsto* (?) *r'ženo kêm' e pokriven' lonac' i vleï*[40] *v usta tu cêvь zvannim'* (?) *kraem' i potizai* (potêzai?) *va se moĉno tu paru z lon'ca ĉa naibole moreš · i potom' vin'mi pece* (?) *cêv' z ust' kako se naimeš' pare imêi poli se belo vino i hiti ga tudêi popiti edan' žmul' · i tako učini ob'dan trikrat' gda te* (?) *večerь gda oĉi (?) spat' i stvori se odêti moĉno da se dobro spotiš' ·*
I tako učini tri dni s' sebe i iscêlêeš' i za te ·v· (= 3) *d(ь)ni ne čini niednoga teška na svoi život' da drži se v laginê i teplê · I kada se budeš' nael' pare cêvu z lon'ca kako cêv' ot ust od'makneš' tako û tudêi hiti zatisniti pal'cem' pr'stom' da ne gre po cêvê para z lon'ca i tudêi popii žmuliĉь beloga vina kako e više pisano i paki položi usta na cêv' i poimuĉ'*[41] *paru va se kako naibole moreš' i paki odmakni cêv' ot ust* (?) (…) *i napi se beloga vina zatisnuv' prstom' cêv' · I paki po tretu poš'tu* (?) *naimi se · te pare · tako moĉno· i piv' tudêi beloga vina položï se spat' odêv' se moĉno da se spotiš' i potom' imat' poiti s tebe po h'recani krv' z gnoim'* (?) *usti · I potom' iscêlêeš'·*

Ne samo da je iscrpno dana uputa kako pripremiti i primijeniti ljekariju nego i uputa kako se treba ponašati – čuvati se napora, biti na toplome. Regimen života bio je važan dio održavanja zdravlja, odnosno odupiranja bolesti. Pa ipak, koliko god razumjeli uputu, temeljni ljekoviti (kemijski) sastojak ostaje tajnom.

3.3. Riječi kao izazov (otvorena pitanja)

U tu skupinu mogu se svrstati leksemi koji se odnose na bolesti i tegobe – riječ *dijagnoza* u suvremenome značenju riječi nije prikladna. Primjerice, riječ *kamik* jasno upućuje na to da je riječ o litijazi – ali tek analiza ljekarije pokazat će da je namijenjena liječenju *mokraćnih* kamenaca (a ne žučnih). Sintagme *za zubi* ili *oko nedužno* ukazuju na organ / dio tijela koji je bolestan ili bolan, ali nije jasno kakav je to *nedug* koji je zahvatio oko.

Izrazi, leksemi koji se rabe za pojedine bolesti ne mogu se, ponavljamo, smatrati dijagnozama u suvremenome smislu. Oni otkrivaju manje nego sastojci, tj. leksemi za biljke i druge tvari koje su se primjenjivale. Dijagnoza u suvremenome smislu katkad i nije moguća, osim npr. kod riječi koje su (u narodu) ostale iste – *s(v)rab.* Zato se polazi induktivno, ne pomaže samo jedna riječ, nego se analizom postupka ili s pomoću drugih riječi koje imenuju ljekovite sastojke nastoji shvatiti o kojoj je bolesti riječ. Ili barem općenito ako već

[40] Rijetko: deseterično slovo *i*, na što je upozorio već MILČETIĆ 1913: 62.

[41] Slovo *ĉ* dodano je naknadno, a jedna je riječ prekrižena – očito je netko vremenom ispravljao tekst(ove).

ne možemo prepoznati kakva je bolest u pitanju.[42] Katkad nije jasno odnosi li se recept po nazivu za bolest ili tegobu – npr. *ot griže* (je li to dizenterija ili proljev prouzročen raznim bolestima, parazitima itd.)? S današnje točke gledišta nije moguće tvrditi što su točno glagoljaši pod tim pojmom podrazumijevali, određenu bolest ili općenitu tegobu – može se samo rekonstruirati na koji su način pokušavali tu *grižu* liječiti.

Zbog toga se u pokušaju identificiranja bolesti ili tegobe mora poći od sastojaka i tako pokušati rekonstruirati o kakvoj je tegobi bila riječ. Primjer za to može biti uputa kako liječiti gubu. Taj zapis glasi: *Ot gub' dobitka. Pakal i sumpor s uljem vari i teplêm maži i iscêlêet. I priloži saj ke se nahajaju v hišah pod krovom gde se oganj ne čuet. I stari je moćno i priloživ je k tim rêčem više rêčenim vse kupno kuhajuć*. Taj je recept racionalno utemeljen, a mineralni sastojci koji se preporučuju bili su u uporabi od pradavnih vremena.[43] Danas je poznato da katrani smanjuju svrbež, upalne reakcije, a imaju i fungicidno djelovanje (usp. ŽIVKOVIĆ 2007). Dakako, iz navedenoga teksta nije moguće sa sigurnošću tvrditi o kojoj je bolesti bila riječ. Sintagma *ot gub'* terminološki je netransparentna. Riječ *guba* ima različita značenja već u najstarijim sačuvanim slavenskim spomenicima – znači 'spužva, lepra, gljiva na drvetu'. Neki rječnici pak pojačavaju zbrku jer pridjev *gubav* prevode primjerice s njem. *aussätzig* i hrv. *šugav*, što nije isto (tako npr. SKOK 1971, sv. I: 628). Njemačka riječ *aussätzig* znači 'gubav', lat. 'leprosus', dok se hrvatska riječ *šugav* odnosi na bolest *scabies* (usp. FATOVIĆ-FERENČIĆ; DÜRRIGL 2000.a). Dakle, u analizi ovoga glagoljskog recepta valja poći induktivno, od sastojaka prema mogućoj kožnoj bolesti/tegobi: moguće je kazati tek da je riječ o vrsti promjene na koži, no ništa specifičnije od toga. Napominjemo da cilj naših istraživanja na tako kriptičnome materijalu i nije utvrđivanje retrospektivne epidemiologije određenoga područja, nego razmatranje pristupa u terapiji određenih bolesti te proučavanje shvaćanja različitih patoloških fenomena na našim prostorima. Kad bi bila riječ o lepri, nije vjerojatno da bi se na taj način liječila – ili se uopće ne bi liječila, nego bi pacijent bio izoliran.[44]

---

[42] O nužnosti opreza u donošenju zaključaka o mogućim dijagnozama, pa čak i nekim izrazima kao što su *febra* (tek od 19. stoljeća to je izraz za povišenu tjelesnu temperaturu) – usp. npr. MÜLLER 1997.

[43] Uputno je navesti općenito opažanje: »Vrlo racionalna terapija uočena je kod liječenja želučanih, crijevnih i kožnih bolesti. To ukazuje da je piscima ljekaruša uglavnom bilo poznato djelovanje ljekovitog bilja…« (ŠUŠNIĆ-FLIKER 1992: 309).

[44] Na području Hrvatske izolacija leproznih spominje se već u najstarijim statutima, primjerice u dubrovačkome iz 1272. godine. Najstariju instituciju karantene u svijetu također uvode Dubrovčani 1377. god. radi sprječavanja širenja pandemije kuge.

Naziv *žleza* također nije transparentan. Pod tim pojmom nije jasno što se podrazumijeva. U materijalu ekscerpiranome za izradu *Rječnika crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije* kao paralele latinskoj riječi *ulcus* dolaze *gnoi*, *nedugь* (to ujedno znači bolest općenito), *rana*, *smradь*, *zleza/žleza*[45] – dakle, riječ bi bila o kakvoj (gnojnoj) rani ili kakvome čiru. To je značenje, dakle 'čir' ili 'rana', bliže boljetici koja se spominje u ljekaruši nego značenje 'slezena' (kako smatra STROHAL 1911: 131) jer se spominje obavijanje *žleze* rupcem s različitim ljekovitim pripravcima. Doduše, ne valja izgubiti iz vida činjenicu da se u srednjemu vijeku i niz unutarnjih bolesti liječio primjenom ljekarija na kožu, ali u ovome će slučaju prije biti riječ o rani nego o takvome postupku.

Tri su zapisa protiv te bolesti/tegobe u Ljek56 8v–9r, a svaki na kraju kaže različito: *i raziti se ima; i gnoĵiti se imat' žleza i iscêlêet'; žleza propadet' se.* Možda je riječ o upali žljezdanoga tkiva (koja nije rijetkost jer može biti simptom različitih patoloških promjena u organizmu) protiv koje su ti recepti mogli biti učinkoviti. No, ta je *žleza* mogla biti i nešto drugo, primjerice neka smrtonosna bolest jer jedan recept izrijekom kaže *glavicu baz'govu razmoči i popiĵ onu vodu ne boiš' se <u>umriti</u> od' žlezi* (Ljek55 9v).

4. DUHOVNO (TRANSCENDENTNO) I ISKUSTVENO (RACIONALNO) U SUŽIVOTU NA STRANICAMA LJEKARUŠA

Budući da su u ljekarušama susljedno zapisani tekstovi basama ili molitava, kao (pseudo)ritualni tekstovi te racionalno, iskustveno utemeljeni tekstovi, tako će i ovdje ta dualnost biti prikazana na nekoliko primjera.

U nekim se od uputa prepoznaju odjeci nečega što možemo nazvati *sugestijom kroz ritual,* primjerice zapis protiv zubobolje u HAZU IV d 55, gdje je neupotrijebljenim čavlom trebalo na zemlji napisati magijsko-molitvenu rečenicu *Oldi miser San Makario*, ubosti čavao u prvo slovo i tri puta pitati bolesnika osjeća li bol. Kad on odgovori niječno, valjalo je izmoliti *Očenaš* i *Zdravomariju* te zatim izbrisati riječi. Taj je zaziv zapisan i latinicom i glagoljicom.

> *Koga boli zub: Ima sprositi v ime bože ·a·* (= 1) *čaval konjski, ki ni bil v tegu, tre tim istim čavlom imaj pisati te riči niže napisane Oldi miser san makario na zemlji i ta isti čaval zabij va to prvo O, tr pitaj trikrat: boli li te a kada reče ne boli me*

[45] Riječ potječe vjerojatno od staroslavenske riječi *žleza* u značenju 'žlijezda' (lat. *glandula*), usp. SKOK 1971, sv. 3: 683. Usp. i RCJHR gdje je riječ normalizirana kao *zleza* (RCJHR 2018: 78).

tada zabij čaval vas v zemlju i najprio, prêja nere se zabija r'ci ·a· (= 1) *očenaš i ·a·* (= 1) *zdravu mariju i potari pismo.* (Ljek55 4v)

Dakle, valja na zemlji napisati religiozni tekst (latinicom i glagoljicom), ispod njega tri kružića, a u prvi kružić zabosti čavao. Zatim valja tri puta (a broj tri ima iznimnu simboliku u kršćanstvu) pitati bolesnika boli li ga zub. Kad bolesnik odgovori niječno, dakle kad je procedura uspješno dovršena, treba izbrisati riječi napisane na zemlji i izgovoriti dvije molitve. Tekst spominje sv. Makarija, a ne spominje svetce zaštitnike protiv bolesti zuba, npr. sv. Apoloniju, sv. Valentina, sv. Blaža ili sv. Kristofora. Iz teksta nije moguće kazati na kojega sv. Makarija pisar misli. Molitve za ozdravljenje odražavaju kršćansko teurgijsko poimanje bolesti, zdravlja i liječenja; po njemu je često u središtu Krist kao *Christus medicus,* ali i više od toga.[46]

Indikativna je promjena govorne perspektive u ovome tekstu: iz neutralnoga trećeg lica prelazi se u izravno obraćanje, imperativima autor zapisa izravno podučava primatelja poruke kako da pomogne bolesniku.[47] Ujedno se u naputku nalazi i mali dijalog, sadržaj se dramatizira i približava i onomu tko treba liječiti i bolesniku. Zamjetljiva je ovdje i glagoljaška predilekcija za upravni govor, ali jednako tako i nastojanje da tekst bude razumljiv, da se podrobno opiše tijek procedure i da se postigne snažniji dojam. Na neki su se način u ovoj kratkoj priči stopile medicina (shvaćena vrlo široko) i književnost. Odnosno možemo kazati da je ovaj srednjovjekovni naputak za liječenje primjer iz kojega možemo iščitati poetiku (u smislu navoda Hannah Bower).[48] Dodali bismo – i retoriku. Ova uputa naime gotovo da postaje specifičan igrokaz jer autor recepta iscjeljuje i poučava izravno komunicirajući s osobom koju liječi. Na taj način oblikuje se svojevrsna scenografija u kojoj su smješteni likovi i njihovi postupci. I, što je zanimljivo suvremenomu čitatelju, sa stranica progovaraju oba protagonista čina – osoba koja liječi i bolesnik.

Međutim, u Ljek55 nalazi se i uputa protiv zubobolje koja nije temeljena na magijsko-teurgijskome shvaćanju kao ona u kojoj se spominje sv. Makarije, nego je naprotiv racionalno utemeljena: *Kada te zubi bole: Vazmi materine*

---

[46] Njemačka vizionarka Hildegarda iz Bingena Krista naziva *sancta medicina* – upravo je On ljekarija, lijek i izlječenje/liječenje. Bogorodicu pak u (dvostrukoj) metafori poetično i osjećajno naziva *clarissima mater sanctae medicinae* (usp. NARVAJA 2014: 165).

[47] Istu funkciju zapravo imaju i imperativi koji nisu samo upute nego i dijalog: *vazmi, priloži, skupi*.

[48] Usporedi poglede koje razrađuje i brojnim primjerima iz engleskih zbirka ilustrira BOWER 2022.

dušice onoga lista, tre malo melje, tre vse na kup smêšaj tre sfrigaj, tre postavi v jedan rubac, tre drži na onom zubi ki te boli (Ljek55 9r). Vjerojatno je riječ o hmelju (*Humulus lupulus L.*) koji ima ljekovito djelovanje jer je baktericidan, a trebao se peći pomiješan s majčinom dušicom (*Thymus serpyllum L.*), iznimno popularnom ljekovitom biljkom, što se i dandanas upotrebljava u raznim vodicama za ispiranje usne šupljine i zubnim pastama jer ima, među ostalim, jasno dezinfekcijsko djelovanje (usp. WILLFORT 1987: 373–375). Topli je oblog trebalo držati na bolnome zubu; toplinom se u starini često koristilo s namjerom ubrzanja sazrijevanja (gnojne) upale. Valja naglasiti da su ti recepti iz 15. stoljeća najstariji sačuvani hrvatskoglagoljski odontološki zapisi uopće (usp. FATOVIĆ-FERENČIĆ; DÜRRIGL 1997).

I u mlađoj ljekaruši dodanoj na konac *Žgombićeva zbornika* razvidna je dualnost, a riječ je o liječenju zuba / usne šupljine. Stranica je teško čitljiva, ali i tu zajedno, pod naslovima *Za zubi pomoĉ* dolaze dva empirijska recepta koji preporučuju uporabu ljekovitih sastojaka (kadulja, ružmarin, bijelo vino kao aditiv; smreka čiji su se balzam ili smola s esencijalnim uljima žvakali), ali i jedan koji obećava pomoć ako se u čast Bogu, Bogorodici i sv. Apoloniji kao svetici zaštitnici od bolesti zuba izmole po tri (simbolika brojeva) molitve.

Ružmarina i smažera (?) *od smreki i beloga vina skup' kuhai ako li pol zvre onem maži zubi imaš lek* (?) *z božiû volu*
Kuša v belon vini kuhai tere zvanu stavi ča naiteple moreš ako bude bog otil oĉeš imat pomoĉ
Na velu sobotu kada se počne zvoniti k Slava va višnih bog(u) on trat derži kus železa v zubih tere reci v (= 3) *očenaši i v* (= 3) *zdr(a)ve marie v čast bogu i s(ve)toi marie i v čast s(ve)toi Polonii oćeš im(a)ti* (LjekŽg 124v).

Nadalje, kao pomoć kod zmijskoga ugriza također se čita dvojak postupak. Kod jednoga je na taban trebalo zapisati riječi koje su bile *desideratum* cijeloga postupka: *omo vivens serpens morietur.* Taj je zapis na granici molitve i zaklinjanja, a (iskvarene) latinske riječi, koje su možda uzete iz liturgijskoga miljea, trebale su pridodati dojmu uzvišenoga, možda i učenoga. No, uz gore spomenutu razumljivu sintagmu (približno: čovjek pacijent neka ostane na životu, a zmija neka ugine), dolaze i druge riječi koje nose odzvuk latinskoga,[49] ili su iskvarene. Njihova funkcija nije da se izrazi jasno, precizno značenje, nego one stvaraju aluzije na latinske tekstove, a osobito su važne biblijske poveznice, koje ostvaruju dojam inkantacije i ritualnosti:

[49] Za taj postupak može se, uz dosta opreza, primijeniti sintagma *prebacivanje koda* (usp. VOIGTS 1996: 818) iako ovdje nije riječ o dvojezičnim izvorima u pravome smislu.

Koga uĵi zmiê ali ki ti povê r'ci da stoi s miromь. i okruži mu okolu nogi des'ne i vzdvigni nogu. i piši ove riči · Karo karuce karo in' kruce sanom' reducet' · im're-ducet' sanom' imanuel' paraklitus'· Omo vivens' ser'pens' morietur' · + V ime + o(t)ca + i s(ina) + i d(uha) +s(vetago) + am(e)n (Ljek55 6r).

Za neke se postupke može pretpostaviti placebo-učinak, koji je u medicini prisutan od njezinih početaka do danas – dapače, što je postupak sofisticiraniji i složeniji, to će u bolesnika placebo-učinak biti snažniji.[50] U ljekarušama će se složenost ostvariti u teatralnosti, u ritualnosti priprave i primjene, u uporabi učenih izraza iz latinskoga, u molitvama koje valja izgovarati. Ta je uputa postupak zapisan s oznakom za početak teksta i ilustracijom ruke s ispruženim kažiprstom koja ukazuje i na multimedijalni diskurs (RADOŠEVIĆ 2015: 487) glagoljskih tekstova.[51]

U Ljek55 zapisan je još jedan postupak kod zmijskoga ugriza, ali utemeljen racionalno, osim što se savjetuje desno uho (desna strana kao smjer raja, strana koja je povezana s božanskim, danom, snagom, naporom i djelatnošću, redom, blagotvornošću i sl.): *ot kače koga uĵi prekriži prstom' umočiv ga v seru ka e v uhi desnom' zada i maži kadi rana i neče otok' moĉ' više.* (Ljek55 4r) [52] Naglasak je stavljen na sprječavanje oticanja, a suvremena istraživanja pokazala su da ljudski cerumen (ušni vosak) ima protubakterijsko i protugljivično djelovanje.[53] Dakle, u istoj su ljekaruši sačuvana dva teksta o postupku kod zmijskoga ugriza: jedan je ritualno-molitven, a drugi empirijski utemeljen. To nije razvoj ili nešto što je začudno jer je u suprotnosti. U srednjemu vijeku to ide zajedno, bolje rečeno: jedno ne isključuje drugo. Već stare redovničke upute sadržavaju odredbe po kojima se smjelo (manje ili više) tražiti pomoć od učenih ili izučenih liječnika ili vidara.[54]

---

[50] Usp. WAGER; ATLAS 2015.

[51] Osim toga tim se vizualnim elementima olakšava pamćenje te kretanje korisnika kroz rukopis.

[52] Već je Hercigonja upozorio na sinonime *zmiê – kača* (HERCIGONJA 1994: 234). O simbolici desne strane vidi CHEVALIER; GHEERBRANT 1983: 115–116.

[53] Usp. LUM i sur. 2009, gdje je ukazano na ljekovita svojstva cerumena. Budući da se u našemu receptu spominje otok (= oteklina), to vjerojatno ukazuje na antibakterijsko djelovanje cerumena, na smanjivanje upale na mjestu ugriza.

[54] Hildegarda iz Bingena zapisuje veoma konkretne, empirijske, materijalističke metode za liječenje nekih poremećaja i bolesti, nema molitava (usp. RIHA 2011). S druge je strane engleski državnik i učenjak Thomas More, kad mu se kći teško razboljela, pozvao vrsne liječnike, ali je istodobno on sam usrdno molio za ozdravljenje kćeri (usp. SCHULTE HERBRÜGGEN 1986: 178).

Naposljetku, iako je jasno da u ljekarušama nije moguće utvrditi određeno, jasno pojmovlje, na jednome se primjeru može pokazati da se ipak za bolesti i tegobe koje su oni tada poimali, doživljavali kao različite entitete (bez obzira na to koliko mi sad to možemo razumjeti i protumačiti sa suvremenoga stajališta) koristilo različitim izrazima/leksemima. U Ljek55 zapisani su recepti *ot zimnice, od trešlike* te *ot treslavice.* Očito je da je riječ o vidljivome simptomu, drhtanju (tijela ili ruku).

Dva su recepta apstraktna (molitve, zaklinjanje), dok je jedan empirijski. On glasi: *ot trešlike. tlci bob' sa soliû i s teplim' vinom' pii* (Ljek55 7v).[55] Bob (*Vicia faba*) sadržava kemijske sastojke koji mogu blagotvorno djelovati da smanje drhtanje ruku. Zapis *ot zimnice* očito je najopćenitiji, riječ je o amuletu koji valja nositi uza se: *+ ĵion + pison' + tigra + epratiš' + i kako te rike ne mogu stati na ed'nom' mestê tako i ta beteg' ne mozi stati v sem' rabê b(o)ži. im(e) r'ci amen ·* (Ljek55 3v).

U istome rukopisu zapisana je uputa što činiti kod *treslavice* – tu se može pomišljati na epilepsiju jer je pomoć u utjecanju transcendentnomu, u molitvama i zazivanju sveta tri kralja te brojnim znakovima križa kojima se pojačava performativnost postupka:[56] *to e pomoĉ sam' pop' r'ci ·a·* (= 1) *oč(e) n(a)š' a nemoĉnomu ukaži ·d·* (= 5) *oč(e)n(a)ši i ·ž·* (= 7) *zdravih' marii. a stoi martv* (?) *·v·* (= 3) *oč(ena)še ·v·* (= 3) *zdrave marie. H(rьst)ь h(rьst)i + ivana + h(rьst)a ivan' h(rьst)i + h(rьst)ь + v'strepeta + i poči*[57] *+ gaš'par + bal'dasar + melkior + ime r'ci člov(ê)ka + v ime + o(tь)ca + i s(i)na + i d(u)ha s(ve) t(og)a + am(e)n +* (Ljek55 10r).

4. ZAKLJUČNI POGLED

Medicina kao umijeće liječenja uvijek je ukorijenjena u svojemu vremenu – i kad je riječ o antici, srednjemu vijeku, i 21. stoljeću te brzim teorijskim i tehnološkim promjenama. U ljekarušama se odražavaju magijski, kršćanski (teurgijski) i empirijski odnosi prema bolestima, njihovim uzrocima i moguć-

[55] Petar Skok kod riječi *tresavica* navodi ne samo značenje 'groznica' nego i 'drhtanje ruku' (usp. SKOK 1971, sv. 3: 497).

[56] Premda Rudolf Strohal *treslavicu* prevodi s *tresavica* (STROHAL 1911: 132), ima elemenata koji upućuju na padavicu – naime, sveta tri kralja zazivala su se upravo kod padavice (*falling sickness*, DUFFY 1992: 216).

[57] Strohal to čita *po oči*, dok se nama čini da je značenje povezano s 'počinuti, prestati se tresti'. – usp. STROHAL 1911: 132

nostima liječenja. Zbog toga se interdisciplinaran pristup njihovu izučavanju nameće kao nužnost. Hrvatskoglagoljski izvori s medicinskom tematikom tvore malen korpus po distribuciji i po broju sačuvanih spomenika. Također, taj korpus nije paradigmatski jer ne zrcali sve faze i značajke europske srednjovjekovne i ranonovovjekovne medicine, ali ipak sadržava elemente koji nam omogućuju da tvrdimo da je to doista *medicinska* literatura, koja ima bitne značajke *samostanske* medicine i da to nisu samo folkloristički zapisi nego iskustveno liječenje, zajedno s teurgijom i pradavnom magijom koje je karakteristično za sve europske narode koji su uz učenu, školsku medicinu imali i tradiciju usporednoga liječenja koje je vremenom i razvojem medicine skliznulo u domenu pučkoga.

Novija su istraživanja utvrdila, a to se potvrđuje i u našemu materijalu, da srednjovjekovni recepti imaju vlastitu retoriku, dapače poetiku, prepoznatljivu u specifičnome oblikovanju tekstova (BOWER 2022: 31). Neki od njih odražavaju vezu s književnim oblicima jer nisu izolirani otok u okviru glagoljske pismenosti, nego imaju (barem tek naslućen) dodir s drugim knjiškim i književnim žanrovima i njihovim stilskim obilježjima.

Zaključno se može ponoviti da se sačuvane hrvatskoglagoljske ljekaruše ni sadržajno ni oblikovno ne mogu svrstati u raspoznatljivu cjelinu ili prepoznatljiv, shematičan redoslijed. Strogo gledano, svaki recept odnosi se na postupak – na pripremu i/ili na primjenu lijeka, ako i samo po imperativima *vazmi, smešai, stavi.* Njima se ne ukazuje samo na to što valja učiniti nego njima pisar ulazi u dijalog s osobom koja spravlja i primjenjuje ljekoviti pripravak. Krećući se od riječi do postupka, pokazano je kako oboje u hrvatskoglagoljskim medicinskim zapisima i skrivaju i razotkrivaju. *Riječi* su indikatori (dijagnoza), mistifikatori (basme, zaklinjanja) i deskriptori (opisuju terapijsku proceduru). One nisu jednoznačne ni uvijek eksplicitne ili precizne, kao ni postupci koje opisuju. *Postupci* su raznoliki: kao sugestija, kao svojevrsna izvedba (ukazano je na signale performativnosti u pojedinim postupcima), a odnose se na način priprave ljekarije te na primjenu lijeka.[58] Ljekaruše su po fizičkome izgledu maleni, ali sadržajem bogati izvori koji zrcale različite poglede na bolesti i pristupe liječenju. Kao svojevrsne kompilacije one tvore mrežu poveznica među raznim slojevima znanja i iskustva, pa i među raznim

[58] Ovaj prilog pokazao je sva tri fenomena iz naziva skupa povodom 120. obljetnice Staroslavenske akademije i 70. obljetnice Staroslavenskoga instituta (*Glagoljaštvo: baština, tradicija, inovacija*), na kojemu je predstavljena sažeta inačica rada: *baštinu* usmene predaje i bilježenje iskustva; *tradiciju* prepisivanja dulje vrijeme te *inovacije* u raznim terapijskim postupcima, ali i *inovacije* u suvremenome pristupu hrvatskoglagoljskim ljekarušama.

diskursima. Stoga se ljekaruše kao izvor koji je po svojoj naravi *compositum* trebaju i dalje pomno istraživati i revalorizirati u cjelini sačuvane hrvatske srednjovjekovne pisane tradicije.

HRVATSKOGLAGOLJSKI IZVORI

Ljek56 = ljekaruša (zbirka recepata), 14. st., Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. IV d 56.

Ljek 55 = ljekaruša (zbirka recepata), 15. st., Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. IV d 55.

LjekŽg = ljekaruša dopisana u *Žgombićev zbornik,* 16. st., Zagreb, Arhiv Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, sign. VII 30.

RJEČNICI I PRIRUČNICI

CHEVALIER, J.; A. GHEERBRANT (prir.). 1983. *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi* (prev. A. Buljan i dr.). Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.

RCJHR 2000 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, I. svezak, a[1] – vrêdь.* B. Grabar, Z. Hauptová, F. V. Mareš (gl. ur.). Zagreb: Staroslavenski institut.

RCJHR 2018 = *Rječnik crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije, sveščić 22, zemьlьnь – i.* Z. Ribarova, M. Klenovar, J. Vela, A. Nazor (ur.). Zagreb: Staroslavenski institut.

SKOK, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, 4 sveska*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

LITERATURA

ACKERKNECHT, E. H. 1959. *Kurze Geschichte der Medizin.* Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

ACKERKNECHT, E. 1970. *Therapie von den Primitiven bis zum 20. Jahrhundert.* Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.

AGRIMI, J.; C. CRISCIANI. 1978. *Medicina del corpo e medicina dell'anima. Note sul sapere del medico fino all'inizio del secolo XIII.* Milano: Episteme.

ALONSO-ALMEIDA, F.; M. CABRERA-ABREU. 2002. The formulation of promise in medieval English medical recipes: a relevance-therapeutic approach. *Neophilologus 86(1)*: 137–154.

BOWER, H. 2022. *Middle English Medical Recipes and Literary Play, 1375 – 1500.* Oxford: Oxford University Press.

CHAVE-MAHIR, F. 2008. Liturgie de l'exorcisme et sermon au XIIIe siècle. N. Bériou; F. Morenzoni (ed.). *Prédication et liturgie au Moyen Age*. Turnhout: Brepols, 237–253.

ČUPKOVIĆ, G. 2010. *Zavijače i žuželice. Nešto primjera intertekstualnosti u hrvatskoj glagoljskoj književnosti.* Zadar – Sarajevo: Hrvatsko kulturno društvo Napredak.

DÜRRIGL, M.-A. 2002. Ivan Milčetić o najstarijoj hrvatskoglagoljskoj ljekruši. T. Maštrović (ur.). *Zbornik o Ivanu Milčetiću*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, 365–372.

DÜRRIGL, M.-A. 2009. Prinos Rudolfa Strohala poznavanju hrvatskoglagoljskih medicinskih tekstova. A. Jembrih (ur.). *Rudolf Strohal i njegovo djelo*. Zagreb: Družba Braće hrvatskoga zmaja, 171–177.

DÜRRIGL, M.-A.; S. FATOVIĆ-FERENČIĆ. 2009. Hrvatske ljekaruše između medicine, vjere i književnosti. M. Pećina; S. Fatović-Ferenčić (ur.). *Karlobaške ljekaruše iz 1603. i 1707. godine. Faksimil i obrada (= Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 9)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 41–148.

DÜRRIGL, M.-A.; S. FATOVIĆ-FERENČIĆ. 2015. Medicinska marginalija u molitveniku fra Ivana Čeperića, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 47(1)*: 383–392.

DUFFY, E. 1992. *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England 1400–1580.* New Haven – London: Yale University Press.

FATOVIĆ-FERENČIĆ, S.; M.-A. DÜRRIGL. 1997. Za zubi pomoć – odontološki tekstovi u hrvatskoglagoljskim rukopisima. *Acta stomatologica Croatica 31(3)*: 229–236.

FATOVIĆ-FERENČIĆ, S.; M.-A. DÜRRIGL. 2000.a. Looking at a 14th Century Recipe against Skin Disease. *Dermatology 201(3)*: 189–190.

FATOVIĆ-FERENČIĆ, S.; M.-A. DÜRRIGL. 2000.b. Golden Earth against Cough: A 14th Century Instruction for Inhalation. *The Journal of Otolaryngology 29*: 62–63.

FLINT, V. I. J. 1989. The Early Medieval *medicus,* the Saint – and the Enchanter. *Social History of Medicine 2(2)*: 127–145.

GASPER, G. E. M.; F. WALLIS. 2016. Gastronomy and Medicine in 12th Century England. *The English Historical Review 131*: 1353–1385.

GRMEK, M. D. 1955. Srednjovjekovni salernski medicinski rukopis u arhivu Jugoslavenske akademije. *Starine JAZU 45*: 151–171.

GRMEK, M. D. (Dir.). 1995. *Histoire de la penseé médicale en Occident 1. Antiquité et Moyen Age.* Paris: Le Seuill.

GRMEK, M. D. 2000. *Život, bolesti i povijest: teze i razmišljanja* (prev. M. Manin). Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

HERCIGONJA, E. 1975. *Povijest hrvatske književnosti 2: Srednjovjekovna književnost.* Zagreb: Liber – Mladost.

HERCIGONJA, E. 1994. *Tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja.* Zagreb: Matica hrvatska.

HORDEN, P. 2011. What's Wrong with Early Medieval Medicine?. *Social History of Medicine 24(1)*: 5–25.

IZVORI: *Izvori.* URL: https://izvori.stin.hr/. (20. 11. 2023.).

KEALEY, E. J. 1981. *Medieval Medicus: The Social History of Anglo-Norman Medicine.* Baltimore: The Johns Hopkins University Press.

KUJUNDŽIĆ, N. 2020. Velika poljička ljekaruša (Bratulićeva ljekaruša). *Acta medico-historica Adriatica 18(1)*: 89–104.

LUM, C. L.; S. JEYANTHI; N. PREPAGERAN; J. VADIVELU; R. RAMAN. 2009. Antibacterial and antifungal properties of human cerumen. *Journal of Laryngology and Otology 123(4)*: 375–378.

MAKARIJOSKA, L.; M. ŠIMIĆ. 2011. Leksik iz područja medicine u makedonskim i hrvatskim crkvenoslavenskim tekstovima. *Slovo 61*: 95–122.

MILČETIĆ, I. 1913. Stari glagolski recepti, egzorcizmi i zapisi. *Vjesnik Staroslavenske akademije u Krku 1*: 61–69.

MÜLLER, I. 1997. *Die pflanzlichen Heilmittel bei Hildegard von Bingen.* Freiburg – Basel – Wien: Herder Verlag.

NARVAJA, J. L. 2014. *Hildegardis Bingensis »Testamentum propheticum«. Zwei Briefe aus dem Wiesbadener Riesenkodex.* Münster: Aschendorff.

NAZOR, A. (prir.). 2010. *Knjige od likarije. Faksimil i obrada dviju ljekaruša pisanih hrvatskom ćirilicom.(= Rasprave i građa za povijest znanosti 10)*. Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

PEĆINA, M.; S. FATOVIĆ-FERENČIĆ (ur.). 2009. *Karlobaške ljekaruše iz 1603. i 1707. godine. Faksimil i obrada (= Rasprave i građa za povijest znanosti knj. 9).* Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti.

RADOŠEVIĆ, A. 2015. O nekim signalima usmenosti u glagoljskim propovijedima iz 15. i 16. stoljeća. V. Badurina Stipčević; S. Požar; F. Velčić (ur.). *Hrvatsko glagoljaštvo u europskom okružju: Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga skupa povodom 110. obljetnice Staroslavenske akademije i 60. obljetnice Staroslavenskoga instituta, Krk, 5. i 6. listopada 2012.* Zagreb: Staroslavenski institut, 483–496.

RADOŠEVIĆ, A.; M.-A. DÜRRIGL. 2020. Glagoljska čitateljska zajednica na primjeru Drugoga beramskog brevijara. *Slovo 70*: 191–216.

RIDDLE, J. M. 1974. Theory and Practice in Early Medieval Medicine. *Viator 5*: 158–184.

RIHA, O. 1992. *Wissensorganisation in medizinischen Sammelhandschriften: Klassifikationskriterien und Kombinationsprinzipien bei Texten ohne Werkcharakter.* Wiesbaden: Reichert Verlag.

RIHA, O. (prev. i prir.). 2011. *Ursprung und Behandlung der Krankheiten. Causae et Curae.* Beuron – Eibingen: Beuroner Kunstverlag – Abtei St. Hildegard.

SCHULTE HERBRÜGGEN, H. 1986. Krankheit und Tod in der Sicht Sir Thomas Mores. P. Wunderli (Hrsg.). *Der kranke Mensch in Mittelalter und Renaissance*. Düsseldorf: Droste, 167–185.

SIRAISI, N. G. 1990. *Medieval and Early Renaissance Medicine: An Introduction to Knowledge and Practice.* Chicago – London: Chicago University Press.

STANNARD, J. 1972. Greco-Roman Materia Medica in Medieval Germany. *Bulletin of the History of Medicine 46*: 455–468.

STROHAL, R. 1911. Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena XV*: 120–160.

ŠTEFANIĆ, V. 1969.a. *Glagoljski rukopisi JAZU I.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ŠTEFANIĆ, V. 1969.b. *Glagoljski rukopisi otoka Krka. Djela JAZU 51.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ŠTEFANIĆ, V. 1970. *Glagoljski rukopisi JAZU II.* Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.

ŠUŠNIĆ-FLIKER, Z. 1992. Ljekaruše kao izvor za proučavanje etnofarmacije u Hrvatskoj – dosadašnji rezultati i suvremene mogućnosti istraživanja. *Rasprave i građa za povijest znanosti 7*: 305–313.

TANDARIĆ, J. 1993. *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost – Provincijalat franjevaca trećoredaca.

THORNDIKE, L. 1923. *A History of Magic and Experimental Science during the first Thirteen Centuries of our Era 1.* London – New York: Macmillan & Co.

VENTURA, I. 2017. Classification Systems and Pharmacological Theory in Medieval Collections of Materia Medica: A Short History from the Antiquity to the End of the 12th Century. T. Pommerening; W. Bisang (eds.). *Classification from Antiquity to Modern Times. Sources, Methods, and Theories from an Interdisciplinary Perspective.* Berlin: De Gruyter, 101–166.

VITZ, E. B. 2005. Liturgy as Education. R. B. Begeley; J. W. Koterski (eds.). *Education in the Middle Ages*. New York: Fordham University Press, 20–34.

VOIGTS, L. E. 1996. What's the Word? Bilingualism in Late Medieval England. *Speculum 71*: 813–826.

VUČKOVIĆ, J. 2021. Apotropejska Muka Isukarstova: tragovi kolanja jednoga oblika ranonovovjekovne pučke pobožnosti Kristovim ranama i krvi u hrvatskoglagoljskoj rukopisnoj kulturi. *Narodna umjetnost 58*, *2*: 161–184.

WAGER, T. D.; L. Y. ATLAS. 2015. The neuroscience of placebo effects: connecting context, learning and health. *Nature Review Neuroscience 16(7)*: 403–418.

WILLFORT, R. 1987. *Ljekovito bilje i njegova upotreba*. Zagreb: Mladost.

ZRNIĆ, L. (prir.). 2014. *Jurićeva likaruša (Biblioteka AMHA knj. 10).* Rijeka: Hrvatsko znanstveno društvo za povijest zdravstvene kulture – Medicinski fakultet Sveučilišta u Rijeci.

YOUNG, F. 2016. *A History of exorcism in Catholic Christianity.* London: Palgrave Macmillan.

ŽIVKOVIĆ, D. 2007. Katrani i psorijaza. *Psoriasis 60*: 22–23.

Summary

Marija-Ana DÜRRIGL, Stella FATOVIĆ FERENČIĆ

CROATIAN GLAGOLITIC FOLK MEDICINE BOOKS – WRITTEN SOURCES BETWEEN RHETORIC AND EXPERIENCE

Croatian Glagolitic folk medicine books combine the experience and theurgical understanding of disease and treatment with echoes of ancient magical procedures. They do not simply provide instructions on healing, but—in line with their purpose—bring the text into dialogue/interaction with the reader, originally the person who would prepare and administer the medication. These books instruct the reader on *what* to administer (words) and *how* to prepare and apply the medicine. They are not merely derivative sources relying on older traditions; on the contrary, their composition and rhetoric are exemplary of the creativity and dynamism typical of the Middle Ages. The analysis of the chosen therapeutic procedures has shown that the style of folk medicine books is unique. They are complex sources combining religious, medical, and narrative discourse with elements of performability. Therefore, any modern approach to re-evaluating the importance of folk medicine books within the framework of the Croatian Glagolitic literary heritage must be interdisciplinary.

Keywords: Croatian Glagolitic folk medicine books; medieval medicine; literature; religion; medical instructions

Marija-Ana DÜRRIGL
Old Church Slavonic Institute
Zagreb (Croatia)
duerrigl@stin.hr

Stella FATOVIĆ-FERENČIĆ
Division for the History of Medicine
Institute of the History and Philosophy of Science
Croatian Academy of Sciences and Arts
Zagreb (Croatia)
stella@hazu.hr